

Максименко С.Д.
Директор Інституту психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, дійсний член (академік) НАПН України,
доктор психологічних наук, професор

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГЕНЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Основна мета генетичного дослідження - вияв зв'язків явищ, які вивчаються, у часі, вивчення переходів від менш розвинутих до більш досконалих форм існування і функціонування предметів і явищ. У філософії Гегеля генетичний метод покладено в підвалини феноменологічного аналізу свідомості, який має на меті показати історичні метаморфози форм свідомості і розкрити становлення науки як способу добування наукового знання.

Проникнення генетичного аналізу в науки, які вивчають процеси розвитку, привело до утвердження генетичного методу як особливого методу пізнання і виникнення спеціальних галузей знання: теорії еволюції, походження видів, генетичної соціології, генетичної епістемології, генетики поведінки тощо.

Можна констатувати певну сталість загальної спрямованості і еволюції теоретичних поглядів у психології, які дедалі більше прагнуть залучити до арсеналу своїх загальнопсихологічних теорій дослідження і результати генезису психіки, свідомості і діяльності. При цьому помилково вважаємо думку, що саме лише використання генетичного методу в психологічному дослідженні, відразу відносить автора та його праці до галузі генетичної психології. Генетичний метод, використаний у певній галузі психології, є способом дослідження її предмета, заснований на аналізі його творення і становлення до повноцінного функціонування.

Адже коли йдеться про конкретну науку, ми міркуємо, що вона визначається наявністю відрефлексованих компонентів: пізнавальної ситуації, предмета дослідження, сукупності психічних фактів, на основі яких розгортається предмет

дослідження. При цьому до складу поняття "пізнавальна ситуація" входять такі елементи:

- а) пізнавальні труднощі, зумовлені усвідомленням суперечності між знанням і незнанням;
- б) "білі плями" в предметі дослідження;
- в) вимоги до продукту дослідження, який треба одержати;
- г) засоби організації та реалізації наукового дослідження.

Предмет генетичної психології - складне явище. Він включає в себе: а) дійсність, над якою дослідник працюватиме; б) завдання чи низка завдань, які він повинен розв'язати; в) різні наукові описи, що містять у собі відображення цієї дійсності; г) дослідницькі засоби - наявні або які треба створити; д) згадувані вже вимоги до продукту дослідження, який є результатом застосування засобів і смислу задачі; е) продукт дослідження - елементи теорії предмета і технологічні рекомендації про його подальше вивчення або практичне вдосконалення.

Практична сфера розгортання предмета дослідження спирається безпосередньо на методи спостереження та експерименту.

На відміну від, так би мовити, неспецифічного застосування генетичного методу, генетична психологія має свій власний предмет дослідження, в якому поряд з багатьма іншими психічними процесами, явищами і матеріальними утвореннями - психічними механізмами, співіснують: процеси *породження, створення* і наступна *динаміка їх функціонування*. Все це підлягає науковому вивченню.

До речі, поняття "генетичний" у широкому розумінні цього слова, має охоплювати еволюційні та історичні аспекти психології. Але так склалося, що за поняттям "генетична психологія" в нашій літературі звично визначаються лише ті дослідження, які пов'язані з розвитком дитини. Разом з тим, у часописі *Psychological Abstracts* є рубрика під назвою "Генетична психологія", котра включає в себе розділи: 1. Період немовляти. 2. Дитинство (научіння, здібності, особистість, взаємини між дітьми і батьками). 3. Підлітковий вік. 4. Вік змужніння. 5. Геронтологія.

Поряд з генетичною психологією розвиваються й інші, так би мовити, "дочірні" галузі науки. Так, генетична епістемологія, заснована Ж.Піаже, є яскравим прикладом оригінального визначення предмета, завдань і методів, що підлягають дії законів генезису і вимагають свого вивчення. Ж.Піаже визначав епістемологію як науку про психологічні механізми та умови виникнення у людини: а) різних форм і типів знання; б) понять; в) пізнавальних операцій; г) співвідношення знань різного типу і рівня між собою.

Мета генетичної епістемології - дослідити, в якому віці і як людина оволодіває знаннями, поняттями, коли у неї виникають пізнавальні розумові операції і які їхні зв'язки з іншими сторонами її психічного життя. Із аналізу вихідного стану психічного явища можливе виведення нового знання про наступні його стани. І це виведення ґрунтується лише на знанні механізму набуття психічним явищем, що виникає, якісної визначеності: воно до певного моменту існує і не існує, виникає чи знищується тощо.

Відтак, від виникнення перших ідей генетичного методу до формування предмета генетичної епістемології пролягли звивисті і непрості шляхи. До ідеї генезису психічних явищ людської природи дослідники дійшли досить швидко, але створення ж системного предмета генетичної психології відбувається повільно. Вірогідно, це триватиме до того часу, поки не буде віднайдено спосіб розбудови системи генетичної психології, яка б задовольнила логічні та суттєві критерії буття предмета дослідження.

У сучасній психології існує багато досліджень, які фіксують моменти зародження, виникнення психічних явищ, перерв поступовості (інсайт, продукти інтуїції тощо), стрибкоподібні переходи їх у новий стан, до нової функції, до нового способу дій.

У цьому плані оригінальним є дослідження Г.С.Костюка, яке можна без перебільшення вважати чисто генетичним за своєю сутністю предмета дослідження, методу і продукту, одержаного в наслідку. Про результати свого дослідження

Г.С.Костюк повідомив у 1962 році, виступаючи на Всесоюзній нараді з філософських питань вищої нервової діяльності та психології.

Предметом дослідження був процес створення образу при сприйнятті предмета в утруднених умовах. Моделлю процесу стало зображення предмета, розташованого у темній камері, який раз у раз освічувався спалахом електронно-імпульсної лампи. Короткочасність освічування не давала можливості роздивитися і побачити предмет повністю: піддослідному давалось щось, недоступне свідомості у плані форми і змісту.

Внаслідок численних освічувань імпульсами світла відбувалася акумуляція інформації у полі зору піддослідного і поступово вибудовувався образ предмета, що сприймався. До яких же висновків прийшов Г.С.Костюк внаслідку досліджень зародження і виникнення образу предмета, коли він сприймається в утруднених умовах?

У процесі побудови образу виразно виступає складна взаємодія рефлекторних актів, які набувають форми специфічних пізнавальних дій (сенсорних, перцептивних, репродуктивних, розумових), спрямованих на розв'язання перцептивної задачі: виділення ознак об'єкта, що сприймається, їх структурування, усвідомлення класу об'єктів, віднесення його до певної категорії. На підставі минулого досвіду і фрагментарних перцептів у суб'єкта виникають судження, гіпотези, які впливають на хід цього процесу, і разом з тим зазнають певних змін залежно від результатів перцептивних дій. Неадекватні гіпотези, що не підтверджуються перцептивними даними, замінюються правдоподібнішими догадками.

Розв'язування задачі в таких умовах часто є процесом вирішення суперечностей між очікуваннями, що виникають у суб'єкта, передбаченнями і перцептивною інформацією, яку він отримує. Воно являє собою складну пізнавальну діяльність, яка вербалізується тією чи іншою мірою на всіх її етапах, починаючи з усвідомлення задачі і закінчуючи впевненим її розв'язанням.

Це яскравий приклад становлення "суб'єктивного образу об'єктивного світу", який неможливо зрозуміти без його психологічних складових. Необхідність такого аналізу переконливо виступає при переході до ще складніших виявів пізнавального, і тим більше духовного життя особистості, її різноманітної творчої діяльності.

Таким чином, своєрідність психічного найкраще можна зрозуміти, якщо підходити до нього генетично, якщо придивитися до того, як у ході розвитку відображувальної роботи мозку змінюються реальні взаємовідношення живої істоти з зовнішнім світом, виникають нові їх системи.

Який гносеологічний смисл наведених результатів дослідження? Що приховано за зовнішньою простотою оригінального досліду? Ось коротко, основні компоненти предмета діяльності експериментатора.

Перший - *чутливість* зорового аналізатора, який отримав енергію зовнішнього впливу і через малу її потужність не був здатен перетворити її у факт свідомості.

Другий — вимальовування предмета, що сприймається, — виникнення його на сітківці ока і *становлення* його обрису з невизначеними межами та з порожнинами в його цілісному образі.

Третій - пізнавальні дії (сенсорні, перцептивні, репродуктивні, мислительні), що здійснюють *зміни* образу і фіксації відмінностей, завдяки чому, перетворюють енергію впливів у визначений образ.

Четвертий - *рух* наявної, але не досить повної інформації про предмет. Створюються гіпотези-образи, які змінюються більш правдоподібними

П'ятий-*розвиток* образу внаслідок відображення предмета і його об'єктивація шляхом виділення його ознак, структури, віднесення його до певної категорії, вербалізації і аж до впевненого розв'язання перцептивної задачі.

Шостий - *творчість*. Аналіз психологічних складових (характеристика психічного), який необхідний при переході

людини від перцептивних задач, до більш складних проявів пізнавальної, духовної та продуктивної діяльності.

Основне положення Г.С.Костюка сформульоване на підставі цього та інших досліджень, у тому, що, розвиток не є наслідком навчання. Він має свої особливості, свої закони, пов'язані з законами навчання і виховання, але не тотожні їм; свої специфічні рушійні сили.

Основними методами дослідження в генетичній психології є спостереження й експеримент, а останній поділяється на два види: констатувальний та формувальний. Споглядально-констатувальні методи дослідження вже вичерпали свої продуктивні сили, і їхнє місце посіли активні методи, розбудовані на основі і у формі експериментального навчання.

Дослідження проблем психічного розвитку за допомогою формувального експерименту дали певні позитивні результати. Теоретично і практично доведено те, що формувальний експеримент за своєю сутністю - тип *реального* навчально-виховного процесу.

Мета формувального експерименту - забезпечити кращі результати порівняно з тими, що досягаються в школі традиційними шляхами навчання і виховання. Таким чином, він зумовлюється потребами школи, виправдовується і мотивується необхідністю вдосконалювати навчально-виховну роботу, підвищити її ефективність.

Еволюцію формувального експерименту можна представити у вигляді низки етапів, що характеризують розширення психічної реальності, яка підлягає формуванню: а) властивість, або особливість, психічного процесу; б) психічний процес; в) розумова дія; г) цілісне психічне новоутворення в умовах формування діяльності.

Якісно нова стадія у розвитку генетичної психології зумовлена переходом до експериментально-генетичного методу дослідження, характеризується синтезом, власне, психологічного дослідження з *проектуванням* нових форм засвоєння людиною суспільно-культурних цінностей, нових ефективних форм навчально-виховного процесу, завдяки якому

стає можливим розкриття закономірностей психічного розвитку дитини.

У підвалини експериментально-генетичного методу дослідження була покладена гіпотеза Л.С.Виготського про принципи вивчення розвитку психіки людини. Гіпотеза дістала назву "лінії Виготського" і дала поштовх цілій низці досліджень - О.М.Леонтєва, П.Я.Гальперіна, О. В. Запорожця, Д.Б.Ельконіна, В.В.Давидова та інших фахівців, зокрема, в Україні – О.К.Дусавицького, С.Д. Максименка, В.В.Рєпкіна, Ю.І.Машбиця тощо.

Методологічним змістом вказаної "лінії" було уявлення про те, що специфічні форми психіки не дані людині від народження, а лише задані як суспільні зразки. Тому психічний розвиток здійснюється у вигляді засвоєння цих зразків, у тому числі у процесі цілеспрямованого навчання і виховання.

Логіка експериментально-генетичного дослідження предмета генетичної психології передбачає не просто фіксування у ході спостереження чи то формувального експерименту особливостей тих чи інших емпіричних форм прояву психіки людини, а їх активне моделювання і відтворення в особливих умовах. Це моделювання дозволяє розкривати їхню сутність, тобто закономірності виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій і здібностей. Тому конкретна реалізація експериментально-генетичного методу в дослідженнях як їхній необхідний елемент включає формувальний експеримент.

Теоретичний рівень вивчення психічних явищ в експериментально-генетичному методі, на відміну від інших психологічних методів, спеціально задається дослідникові через конструювання змістовно-операціональних сторін предметної діяльності. Причому специфічною особливістю подібного моделювання і конструювання є те, що модель, створена дослідником з пізнавальною метою, відповідає реальній внутрішній структурі психічного процесу. Тут родовий психічний процес, приміром, спосіб мислення чи пам'ять, відтворюється окремим індивідом за тими соціально-

культурними нормами, які зробили його здобутком духовної культури суспільства.

Образно кажучи, експериментально-генетичний метод, фіксує через власну організацію "об'єктивну діалектику речей", породжує "суб'єктивну діалектику ідей", складну діалектику психічного світу індивіда, який розвивається за законами відображуваної дійсності.

При цьому закони відображуваної дійсності даються йому не в загальній абстрактній формі, а як змістовно-операціональна система певної діяльності. Лише у такій формі і якості закони дійсності стають основою тих зв'язків та відносин, які утворюють психічний *процес*, психічний апарат, що перебуває у стані становлення. Таким чином, саме змістовно-операціональна система експериментально-генетичного методу є психологічним центром дослідження.

У цьому і полягає сутність методу: досліджуване психічне явище або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності людини. Таким універсальним способом організації активності людини є задача, вирішення якої і передбачає функціонування відповідного психічного процесу. Критерієм психологічної оцінки проведеного дослідження стає міра відповідності реально здійсненого процесу вирішення задачі її моделі.

Учіннева задача в експериментальному дослідженні є штучним засобом викликання і розвитку психічних процесів, специфічною їх моделлю. Звичайно, між психічним як об'єктивним та психічним як суб'єктивним, породженим на її основі, немає повної тотожності, але між ними існує адекватність одне одному. В процесі інтеріоризації (присвоєння) зовнішні соціальні зразки спочатку стають засобами психологічної організації й регуляції діяльності людини. А потім переходять у внутрішні плани, набуваючи форм психічних процесів. Надалі вони не залишаються незмінними, а в ході свого функціонування збагачуються, набуваючи необхідної лабільності. Відтак експериментально-генетичний метод несе

безпосередньо у собі способи побудови вищих психічних процесів, які присвоюються людиною у процесі перетворення нею певного змісту. При цьому саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури (у вигляді способів аналізу) самому психічному, інтеріоризуючись, способи перетворення навчального матеріалу виступають психологічними механізмами діяльності людини. Таке уявлення про психічні процеси як регулятори діяльності та поведінки змушує інтерпретувати закономірності психічного розвитку як необхідний і логічний наслідок цієї лінії процесу формування, передбаченого експериментально-генетичним методом.

Реалізація генетико-моделюючого підходу може здійснюватися у вигляді конструювання шкільних програм, що дозволяє експериментально поєднати в єдиний органічний вузол вікові можливості учня і процес його навчання, показати неправомірність протиставлення, роз'єднання його виховання та розвитку. Найважливішим тут уявляється момент вивчення закономірностей процесу становлення нових видів пізнавальної діяльності. Тому актуальна задача вичленування принципів побудови методу дослідження і є: виявити оптимальні умови його реалізації.

Теоретичне осмислення досвіду експериментального навчання, здійсненого у руслі генетичного підходу, приводить до необхідності створення *системи принципів* побудови експериментально-генетичного дослідження, а також виявлення послідовності основних логіко-операціональних структур, за допомогою яких він реалізується.

Наші дослідження дають підстави для виділення серед багатьох провідних:

- 1) принцип аналізу за одиницями (визначення вихідного суперечного відношення, що породжує клас явищ як ціле);
- 2) принцип історизму (принцип єдності генетичної та експериментальної лінії дослідження);
- 3) принцип системності (принцип цілісного розгляду психічних утворень);

4) принцип проектування (принцип активного моделювання, відтворення форм психіки в особливих умовах).

Безперечно, поряд з експериментально-генетичним методом дослідження використовуються й інші підходи до вивчення предмету генетичної психології.

Системно-структурні та функціональні методи аналізу самі по собі не можуть бути достатніми інструментами дослідження і наукового пояснення. Лише вивчаючи *умови* виникнення і *закони розвитку* структур психіки і свідомості, можна пізнати їх природу і закономірності функціонування, щоб в процесі навчання людини ними керувати.

Експериментально-генетичний метод разом з іншими функціями є методологічним принципом психологічного дослідження. Залежно від особливостей предмета дослідження в генетичній психології він може сприяти вирішенню таких наукових завдань:

- 1) філософсько-історичних;
- 2) порівняльно-психологічних;
- 3) функціонально-генетичних;
- 4) формування вищих психічних процесів;
- 5) сприяння розвитку здібностей.

Таким чином, експериментально-генетичний метод дослідження - спосіб побудови і обґрунтування системи знань, який об'єднує сукупність прийомів і операцій практичного оволодіння психічною дійсністю.

Як і будь-який науковий метод, він корінням пов'язаний з фактичною діяльністю людини, витікає з неї – з одного боку, а з другого – є проєкцією теорії предмета генетичної психології — сукупності властивостей і законів розвитку психічної дійсності, узгоджених між собою, і з об'єктивною логікою предмета, над яким працює дослідник.

Власне кажучи, будь-яка зріла теорія предмета виступає в організації і проведенні дослідження як його метод. Це стосується і споріднених теорій, які ще не мають власних методів дослідження. Разом з тим теорія як метод здатна до добору і визначення змісту і послідовності дослідницьких

операцій в експерименті. Тобто розбіжності між методом і теорією лише функціональні: теоретичні результати попереднього дослідження стають складовою методу - вихідного пункту і умовою наступного експерименту.

У контексті генетичної психології слід закож звернути особливу увагу на проблему механізмів психіки людини.

Механізм - знаряддя, пристрій у людини, завдяки якому поєднуються у цілісність її органи і системи для передачі і перетворення енергії та інформації в процесах її діяльності.

І.М.Сеченов 1878 році відводив поняттю "механізм" важливу роль у психології і стверджував: думка про машинність роботи мозку - скарб для натураліста. А О.О.Ухтомський цю думку конкретизував: людина не є єдиним, одноманітним механізмом, і не монотонною машиною, але є множиною машин і механізмів, котрі калейдоскопічно змінюють одна одну залежно від умов роботи у кожен окремий момент.

Виходячи з цього можна визначити і склад механізмів психіки людини, а саме:

відображення — проектування — опредметнення.

Психічне відображення характеризується системою функцій як регулятора діяльності людини.

По-перше, психічне відображення має активний характер, пов'язане з пошуком та вибором адекватних умов середовища способів дій.

По-друге, психічне відображення має випереджальний характер, забезпечує функцію передбачення в діяльності та поведінці.

По-третє, кожний психічний акт є результатом дії об'єктивного через суб'єктивне відображення, через людську індивідуальність, що накладає відбиток своєрідності на психічне життя.

По-четверте, в процесі діяльності психічне відображення постійно поглиблюється, вдосконалюється й розвивається.

Проектування. Основною функцією проектування є впорядкування і гармонізація змістів відображення відповідно меті дій чи діяльності людини.

Процес проектування - сукупність і послідовність розумових чи психомоторних дій, унаслідок яких створюються образи, схеми чи знакові системи - теорії будови матеріальних предметів чи дії машин, споруд, їх вузлів, а також власних дій, що ведуть до розв'язання теоретичних чи практичних завдань.

Але перед людиною відкривається можливість конструювати, будувати і розглядати предмети і явища з елементів відомого і усвідомленого - в межах потенційної здійсненності.

Опредметнення. Определення - елемент свідомої і доцільної діяльності людини. Ця діяльність має три основні форми:

- 1) матеріальну: виробництво, фізична праця тощо, робота, якою людина перетворює і втілює себе в довкілля;
- 2) психічну - виробництво та інтерпретація змісту відображення, добір цінностей, розумові операції і переживання тощо, які виступають конструктивними елементами будь-якого виробництва;
- 3) творіння себе самого - розвій душевних і духовних потенцій, а також усувати різні форми відчуження.

Таким чином, определення — процес перетворення і втілення людських душевних сил і здатностей із форми живої активності в образ застиглої предметності. Завдяки цьому процесові, вироблений людиною предмет стає людським предметом. Недарма Протагор засвідчив: міра всіх речей - людина. А те, що створене людиною потім, В.І.Вернадський назве ноосферою - сферою людського розуму.

Література

1. Балл Г.А. Костюк и его методологические уроки // Психол. Журнал. – 2000. – Т. 21. - №3. – С. 112-116.
2. Выготский Л.С. Собр. Соч.: В 6-ти т., - М.: Педагогика, 1982.
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1996. – 540 с.
4. Дусаицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. – М.: Дом педагогики, 1996.

5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. Школа, 1989. – 608 с.
6. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. – К.: КДПІ, 1990. – 240 с.
7. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. – К.: «КММ», 2006 (на трьох мовах, укр. (2006), рос. (2006), англ. (2007)).
8. Максименко С.Д. Психологія учіння людини: генетико-моделюючий підхід: монографія / С.Д.Максименко. – К.:Видавничий Дім «Слово», 2013.
9. Машбиц Е.И. Психологические основы управления учебной деятельностью. – К.: Вища школа, 1987. – 223 с.
10. Репкин В.В. Структура учебной деятельности // Вестник Харьков. ун – та. – 1976. - № 132. Сер. «Психология», вып. 9. – С. 10-16.

УДК 159.9

Андрієвська В. В.

Київ

Інститут психології імені Г.С.Костюка

НАПН України

ДОСВІД ДИТИНСТВА І ОТРОЦТВА ЯК ЖИТТЄВІ ПЕРЕДУМОВИ ПРОФЕСІЙНОГО ПРОЕКТУВАННЯ (ЗА АВТОБІОГРАФІЯМИ ВИДАТНИХ ВЧЕНИХ)

Анотація

У статті зроблено спробу порівняти автобіографічні спогади таких видатних вчених, як С.Б. Кримський, Г.П. Щедровицький, Ю. Орлов, Ю.В. Шевельов, Карл Ясперс з тим, щоб, попри всю несхожість їхніх життєвих обставин, виявити спільні моменти в їх дитинстві і отроцтві, які, можливо, стали фундаментом для їхнього подальшого професійного самопроекткування. Йдеться про емоційний фундамент, на якому далі будується споруда професійних (а також особистісних) цінностей і сенсів. Цей емоційний фундамент містить кілька складових. Основні з них: а) довіра до світу, що завдячує ніжній і життєрадісній матері; б) досвід сильних значущих переживань; в) альтруїстична мотивація вибору майбутньої професії (наприклад: «ощасливити велику кількість людей» у С. Кримського); г) яскраво виражені пізнавальні